

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

[...] αποφάσισε [...] να την κάνει κατάλληλη για τόπο διαμονής ενός βασιλέα [...] την περιέβαλε με ένα επιπλέον τείχος [...] κι έπιασε έτσι όλο τον ισθμό από τη μια θάλασσα ως την άλλη. [...] έχτισε εκεί τα ανάκτορά του, όχι πολύ υποδεέστερα από της Ρώμης, κι επίσης καλλώπισε έξοχα τον Ιππόδρομο, ενσωματώνοντας σ' αυτόν, τον ναό των Διοσκούρων.¹

Ζώσιμος, *Ιστορία Νέα*, περ. 501

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ή Κωνσταντινούπολη ή Ιστανμπούλ αποτελεί μία από τις εκπληκτικότερες φυσικές τοποθεσίες. Όπως η Νέα Υόρκη, το Σίδνεϋ και το Χονγκ Κονγκ, είναι σπουδαία μητρόπολη με βαθύ λιμάνι που φέρνει τη θάλασσα στην καρδιά της πόλης. Η εγγύτητα του νερού, το παιχνιδίσμα του ήλιου στα κύματα και η θέα που ξανοίγεται στον ορίζοντα προσδίδουν στην πόλη το απαράμιλλο χρώμα της. Αυτό που προσείλκυσε τον Κωνσταντίνο Α', όταν αναζητούσε τη νέα πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 4ου αιώνα,² ήταν προφανώς ένα γεωγραφικό σημείο απ' όπου θα μπορούσε να ελέγχει χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους μεταξύ Ασίας και Ευρώπης. Επέλεξε την κατάλληλη τοποθεσία, που διέθετε ένα βαθύ

1. Zosimos, *New History*, μτφρ. R. R. Ridley, Καμπέρρα, 1982, σελ. 37-38 [*Νέα Ιστορία*, Β' 2.30.2-2.31.1, μτφρ. Γ. Αβραμίδης και Θ. Καλαϊτζάκης, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2007, σελ. 81-83 (Σ.τ.Ε.)].

2. Ο Κωνσταντίνος, στο πλαίσιο όσων ίσχυαν ήδη επί Τετραρχίας, αναζητούσε θέση για τη δημιουργία ενός ακόμη πολιτειακού κέντρου της αυτοκρατορίας, το οποίο θα εξυπηρετούσε καλύτερα τη διοίκηση του κράτους (Σ.τ.Ε.).

λιμάνι στον Κεράτιο Κόλπο, το οποίο μπορούσε να κλείνει με αλυσίδα εμποδίζοντας την πρόσβαση στα εχθρικά πλοία και στα επικίνδυνα ρεύματα του Βοσπόρου. Ο φάρος, γνωστός ως Πύργος της Κόρης (ή Πύργος του Λεάνδρου, που θυλείτο ότι μαρτυρούσε το σημείο στο οποίο ο Λεάνδρος έφθανε κολυμπώντας για να συναντήσει την Ηρώ – μία σύγχυση μεταξύ Βοσπόρου και Δαρδανελίων), σήμερα καθοδηγεί τα ρωσικά πετρελαιοφόρα. Μέχρι πρόσφατα μπορούσε να νοικιάσει κανείς μια κωπήλατη βάρκα και να διασχίσει το στενό απολαμβάνοντας ένα υπέροχο πανόραμα της Κωνσταντινούπολης. Παρόλο που υπάρχουν σήμερα τρεις γέφυρες για να ενώνουν την Ασία με την Ευρώπη και η σύγχρονη Κωνσταντινούπολη είναι μια πόλη δεκαπέντε εκατομμυρίων κατοίκων, επιβατηγά φεριμπότ εξακολουθούν να διασχίζουν τον Βόσπορο, προσφέροντας στους επιβάτες τους το καθιερωμένο φλιτζάνι μαύρο τσάι μαζί με ένα κουλούρι. Τις μέρες με καλοκαιρία, μία από τις μεγάλες απολαύσεις της Ιστανμπούλ είναι να κάθεται στο κατάστρωμα και να απολαμβάνεις την υπέροχη θέα της πόλης του Κωνσταντίνου.

Γεννημένος στα Κεντρικά Βαλκάνια, στην πόλη Ναϊσό, ο Κωνσταντίνος ήταν γιος του Κωνσταντίνου Χλωρού, ενός από τους τέσσερις ηγεμόνες που διόρισε ο Διοκλητιανός (284-305) στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει το πολυπύλοτο στοιχείο της σταθερότητας στον απέραντο ρωμαϊκό κόσμο. Με την Τετραρχία, τη «διακυβέρνηση των τεσσάρων», η αυτοκρατορία διαιρέθηκε ουσιαστικά σε δύο τμήματα, τα οποία διοικούσαν από δύο αυτοκράτορες που δρούσαν από κοινού, μαζί με δύο συγκυβερνήτες, οι οποίοι θα αναλάμβαναν πλήρη εξουσία μετά τον θάνατο των ηγεμόνων. Όμως, οι ηγετικές φιλοδοξίες των αυτοκρατορικών γόνων, οι οποίοι αποκλείονταν από κάθε δικαιοδοσία, παρεμπόδισαν την εδραίωση της Τετραρχίας. Η αστάθεια αυτή εκδηλώθηκε πλέον φανερά όταν ο Κωνσταντίνος Α' ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας από τα στρατεύματά του, μετά τον θάνατο του πατέρα του στο Εβόρακον (το σημερινό Γιορκ), το 306. Ο κύριος αυτοκράτορας της Ανατολής, ο Λικίνιος, δεν αναγνώρισε τον νέο ηγεμόνα, και, λίγα χρόνια μετά, τρεις στρατιωτικοί αρχηγοί διεκδικούσαν, ο καθένας για τον εαυτό του, τον αυτοκρατορικό τίτλο στη Δύση. Κατεβαίνοντας νότια από την Αγγλία, ο Κωνσταντίνος πολέμησε και νίκησε τους άλλους δύο διεκδικητές της αυτοκρατορι-

κής εξουσίας, και το 312 αναμετρήθηκε με τον Μαξέντιο έξω από τη Ρώμη, στη Μουλβία Γέφυρα. Ύστερα από αυτή την καθοριστική νίκη, ο Κωνσταντίνος μπήκε στην Αιώνια Πόλη θριαμβευτής, δέχτηκε τις επευφημίες της συγκλήτου, αλλά απέφυγε να ευχαριστήσει τους θεούς για την επιτυχία του στον Βωμό της Νίκης, σύμφωνα με την παράδοση. Αργότερα είπε πως είχε δει στον ουρανό ένα όραμα —το όραμα με τον Σταυρό—, το οποίο ερμήνευσε ως σημάδι υποσχόμενης νίκης από τον Θεό των χριστιανών. Χάρη στις στρατιωτικές κατακτήσεις κατάφερε να γίνει αυτοκράτορας της Δύσης και τώρα έπρεπε να διαπραγματευτεί με τον Λικίνιο, τον αυτοκράτορα της Ανατολής.

Οι δυο αρχηγοί συναντήθηκαν στα Μεδιόλανα (σημερινό Μιλάνο) το 313 και επισφράγισαν την κοινή διακυβέρνηση ενοποιώντας την αυτοκρατορία με γαμήλια συμμαχία. Αποφάσισαν επίσης να εκδώσουν ένα «Διάταγμα» Ανεξιθρησκείας, το οποίο διακήρυσσε την ελεύθερη λατρεία όλων των θρησκειών, ανάμεσά τους και του χριστιανισμού, με την προϋπόθεση ότι οι πιστοί, όποιον θεό κι αν λάτρευαν, θα προσεύχονταν για την ευημερία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και των αυτοκρατόρων της. Από τότε οι χριστιανοί άρχισαν να προσεύχονται για το καλό τού εκάστοτε μονάρχη. Ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του Κωνσταντίνου (βλ. παρακάτω), το σίγουρο είναι πως με την απόφασή του το 313 έκανε ένα σημαντικό βήμα προς την επικράτηση της χριστιανικής πίστης ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας και ευνόησε σταθερά τους χριστιανούς. Η έντονη αντιπαλότητα μεταξύ των δύο ηγεμόνων επιλύθηκε τελικά μόνο έντεκα χρόνια αργότερα, όταν ο Κωνσταντίνος νίκησε τον Λικίνιο στη Χρυσούπολη, στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Συνέλαβε αιχμάλωτο τον αντίπαλό του, τον εξόρισε στη Θεσσαλονίκη και διέταξε ύπουλα τη δολοφονία του. Έτσι, το 324 ο Κωνσταντίνος ήταν πλέον κυβερνήτης όχι μόνον της Δύσης, αλλά και της μεγαλύτερης, πλουσιότερης και πολυπληθέστερης Ανατολής. Είχε διασχίσει πολεμώντας έφιππος όλα τα μήκη και τα πλάτη του ρωμαϊκού κόσμου, τον οποίο και έμελλε να κυβερνήσει για δεκατρία ακόμα χρόνια, μέχρι τον θάνατό του το 337.

Μετά τη νίκη του επί του Λικίνιου, ο Κωνσταντίνος αποφάσισε ότι η αυτοκρατορία χρειαζόταν μια πρωτεύουσα στην Ανατολή,

πλησιέστερη στον κυριότερο αντίπαλό του, την Περσία, η οποία απειλούσε συστηματικά με εισβολές. Αρχικά εξετάστηκε η αρχαία πόλη της Τροίας. Όμως ο Κωνσταντίνος προτίμησε την αποικία που είχαν ιδρύσει οι Έλληνες από τα Μέγαρα, πιθανότατα τον 7ο αιώνα π.Χ., στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου. Με αφετηρία τη μυθική αυτή καταγωγή, το Βυζάντιο ήρμασε, ελέγχοντας τη ναυσιπλοία στα επικίνδυνα νερά των Δαρδανελίων που συνδέουν τη Μαύρη Θάλασσα και τη Θάλασσα του Μαρμαρά με το Αιγαίο.

Το Βυζάντιο ήταν χτισμένο σε ύψωμα και διέθετε ένα καλά προστατευμένο λιμάνι στον Κεράτιο Κόλπο. Καθώς η θάλασσα περιέβαλλε την πόλη από τρεις πλευρές, βόρεια με τον Κεράτιο, ανατολικά με τον Βόσπορο και νότια με τη Θάλασσα του Μαρμαρά, η μόνη απαιτούμενη οχύρωση για την περιφράξη της πόλης ήταν ένα τείχος στα δυτικά. Επιπλέον, το Βυζάντιο ήλεγχε τις διαδρομές του επικερδούς θαλάσσιου εμπορίου αγαθών από τον μακρινό Βορρά (κεχριμπάρι, γούνες, ξυλεία) και από τη Μεσόγειο (λάδι, σιτηρά, πάπυρο, λινάρι και μπαχαρικά που εισάγονταν από την Άπω Ανατολή), καθώς και τις χερσαίες εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Δύσης και Ασίας. Στα τέλη του 3ου αιώνα ο Σεπτίμιος Σεβήρος ενίσχυσε τα τείχη της πόλης, που ήταν ανέκαθεν το αδύνατο σημείο της, και προσέθεσε καινούργια μνημεία.

Ο Κωνσταντίνος μεταμόρφωσε το Βυζάντιο σε νέα πρωτεύουσα που έφερε το όνομά του, ακριβώς όπως ο Αδριανός ίδρυσε την Αδριανούπολη και ο Μέγας Αλέξανδρος την Αλεξάνδρεια. Σε παραδοσιακές τελετές που πραγματοποιήθηκαν το 324 χαράχθηκε με άροτρο η γραμμή που σηματοδοτούσε τα νέα χερσαία τείχη, τα οποία τετραπλασίαζαν την έκταση της πόλης και μεγιστοποιούσαν το δυναμικό της τοποθεσίας, περικλείοντας μια περιοχή με έκταση περίπου οκτώ τετραγωνικών χιλιομέτρων, όπως αναφέρει ο Ζώσιμος. Σχεδιάστηκαν πύλες στο δυτικό τείχος, καθώς και κατά μήκος της Θάλασσας του Μαρμαρά και του Κεράτιου. Έπειτα από έξι χρόνια εντατικής οικοδόμησης, η πόλη του Κωνσταντίνου, η Κωνσταντινούπολη, εγκαινιάστηκε στις 11 Μαΐου 330 με τελετές που ανέδυσαν το μεγαλείο αρχαίου άστεως και εορταστικές εκδηλώσεις. Ιπποδρομίες και αρματοδρομίες, το αγαπημένο άθλημα όλων των Ρωμαίων, διοργανώθηκαν στον Ιππόδρομο: τα νέα λουτρά του Ζεύξιππου άνοιξαν

για δημόσια χρήση, ενώ τρόφιμα, ρουχισμός και χρήματα μοιράστηκαν στους κατοίκους. Όσοι είχαν το προνόμιο να ζουν στη νέα πρωτεύουσα υιοθέτησαν και την επωνυμία βυζαντινός, σημείο συγγένειας με την αρχαία αποικία του Βυζαντίου αλλά και διακριτικό γνώρισμα των πολιτών της Κωνσταντινούπολης.

Στο επίκεντρο της πόλης του Κωνσταντίνου βρίσκονταν οι θαλάσσιοι και χερσαίοι εμπορικοί δρόμοι οι οποίοι διασταυρώνονταν στο βαθύ κανάλι που χωρίζει την Ευρώπη από την Ασία. Αντίθετα από τη Χρυσούπολη, την ελληνική αποικία στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, η Κωνσταντινούπολη προστατευόταν από τη φυσική οχύρωση μιας ψηλής βραχώδους χερσονήσου. Το σπουδαίο πλεονέκτημα της πόλης ήταν ότι περιβαλλόταν σχεδόν ολοκληρωτικά από νερό, κι έτσι το δυτικό τείχος που εκτεινόταν κατά μήκος της χερσονήσου περιέκλειε μια μεγάλη έκταση γης με μια σχετικά περιορισμένη οχυρωματική γραμμή. Επιπλέον, ήταν πολύ δύσκολο για τους υπερασπιστές της πόλης να αιφνιδιαστούν από χερσαία επίθεση. Η συστηματική υδροδότηση εξασφαλιζόταν από μεγάλα υδραγωγεία και δεξαμενές για τη συλλογή όμβριων υδάτων. Με την εύκολη πρόσβαση στην εύφορη ενδοχώρα και στις περιοχές αλιείας, η Κωνσταντινούπολη έγινε ένα φυσικό οχυρό, ιδιαίτερα δύσκολο να εκπορθηθεί.

Ωστόσο, πέρα από τα φυσικά πλεονεκτήματα, καθοριστικό στοιχείο της άμυνας της πόλης ήταν πάντα οι κάτοικοί της, με τους θεσμούς, τον πολιτισμό και την οργάνωση που ανέπτυξαν πίσω από τα τείχη. Από την ίδρυσή της, η Κωνσταντινούπολη ονομαζόταν και Νέα Ρώμη. Κατά το πρότυπο της Παλαιάς Ρώμης, ήταν επτάλοφη και διαιρέθηκε σε δεκατέσσερις περιοχές οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με μεγάλες λεωφόρους που οδηγούσαν από το κέντρο στις πύλες του δυτικού τείχους. Οι πλατείες της κοσμούσαν με αρχαία γλυπτά που προέρχονταν από κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας. Στην ακρόπολή της, που δέσποζε στον Βόσπορο, υπήρχαν δύο ναοί αφιερωμένοι στη Ρέα, τη μητέρα των θεών, και στη Fortuna Romae, τη θεά Τύχη της Ρώμης. Στον κεντρικό Φόρο του Κωνσταντίνου υψωνόταν μια θεαματική πορφυρή στήλη, κατασκευασμένη από κυλίνδρους πορφυρίτη λίθου που είχαν μεταφερθεί από την Αίγυπτο. Στην κορυφή της τοποθετήθηκε ένα παγανιστικό άγαλμα του Απόλλωνα προσαρμοσμένο ώστε να αναπαριστά τον αυτοκράτορα. Έργα τέχνης

κοσμούσαν τα προστώα του κυκλικού αυτού δημόσιου χώρου, ενώ δύο αφίδες θριάμβου, μία στα ανατολικά και μία στα δυτικά, σηματοδοτούσαν τη Μέση (την κύρια λεωφόρο).

Ο Κωνσταντίνος μετέφερε γλυπτά από όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας για να κοσμήσει την πρωτεύουσά του, όπως τη Στήλη των Όφρων, που αφιέρωσαν οι Έλληνες στον Απόλλωνα μετά τη νίκη τους κατά των Περσών στις Πλαταιές (479 π.Χ.), και έναν αιγυπτιακό οβελίσκο από το Καρνάκ, που είχε ανεγερθεί προς τιμήν ενός στρατιωτικού θριάμβου. Ο Ιππόδρομος μετετράπη σε υπαίθριο μουσείο και διακοσμήθηκε με προστατευτικές, συμβολικές και νικηφόρες ελληνορωμαϊκές παραστάσεις. Αγάλματα παγανιστικών θεών (του Δία, του Ηρακλή), άγριων και φανταστικών ζώων, ηγεμόνων, μεταξύ άλλων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ιούλιου Καίσαρα και του Αύγουστου, αλλά και γλυπτά ρωμαϊκής προέλευσης, όπως η λύκαινα με τον Ρωμύλο και τον Ρώμο, συναγωνίζονταν τα τρόπαια των στρατιωτικών θριάμβων. Τέσσερα περίτεχνα ορειχάλκινα άλογα τοποθετήθηκαν στην είσοδο, πάνω από το σημείο εκκίνησης των ιπποδρομιών, για να μεταδίδουν το αρχαίο αγωνιστικό ιδεώδες στους αθλητές και τους θεατές (εικ. 3). Με τις φαρδιές λεωφόρους της που συνδέαν μεταξύ τους τις περιοχές και περιστοιχίζονταν από κιονοστοιχίες όπου στεγάζονταν οι εμπορικές δραστηριότητες βιοτεχνών και χειροτεχνών, η νέα πρωτεύουσα είχε οικοδομηθεί για να εντυπωσιάζει.

Στην πόλη του, ο Κωνσταντίνος έκοψε ένα νόμισμα, τον σόλιδο (νόμισμα), το οποίο είχε εισαγάγει στη Δύση το 309. Ήταν ένα νέου τύπου χρυσό νόμισμα 24 καρατίων, που έγινε η πιο έγκυρη νομισματική μονάδα της ύστερης αρχαιότητας και του βυζαντινού κόσμου. Μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα, όλοι οι αυτοκράτορες έκοβαν χρυσά νομίσματα εφάμιλλης αριστοτεχνίας και ποιότητας, με τα οποία διατήρησαν μια σταθερή νομισματική αξία για περισσότερα από επτακόσια χρόνια, επίτευγμα που έμεινε στην Ιστορία. Ακολουθώντας τον τύπο των αυτοκρατορικών νομισμάτων, όπου παριστάνονταν συχνά προσωποποιήσεις της Ρώμης και της Νίκης, ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε ως παράσταση την Τύχη (Fortuna) της Κωνσταντινούπολης. Απεικονίζει μια γυναίκα καθισμένη σε θρόνο, να φοράει ένα στέμμα με επάλξεις, οι οποίες παριστάνουν τα τείχη

της πόλης, και να κρατάει το Κέρας της Αμάλλθειας, σύμβολο του πλούτου της, αλληγορία της αρσενικής δύναμης με γυναικεία μορφή, σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνει η Μαρίνα Γουώρνερ. Τα αυτοκρατορικά νομίσματα που εκδίδονταν στην Κωνσταντινούπολη διέδωσαν σε ευρεία κλίμακα την εικόνα της πόλης. Τα χριστιανικά σύμβολα αντικατέστησαν σταδιακά τα παλαιότερα μοτίβα: ο σταυρός χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τον 6ο αιώνα και μια προσωπογραφία του Χριστού στα τέλη του 7ου αιώνα (εικ. 11α). Μετά τον 7ο αιώνα, το νόμισμα ήταν ο μόνος διαθέσιμος χρυσός κατά τον Μεσαίωνα και εθεωρείτο πολύτιμος σε περιοχές που έκοβαν μόνο αργυρά νομίσματα. Βυζαντινά χρυσά νομίσματα ήρθαν στο φως έπειτα από ανασκαφές στη Σκανδιναβία, στη Δυτική Ευρώπη, στη Ρωσία, στην Περσία και την Κεϋλάνη.

Ιδρύοντας τη Νέα Ρώμη, ο Κωνσταντίνος μετέφερε από τον Τίβερη στον Βόσπορο πολλά από τα χαρακτηριστικά της Παλαιάς Ρώμης. Παραχώρησε γη και προνόμια σε οικογένειες συγκλητικών που δέχτηκαν να μετοικήσουν στην Ανατολή και να ιδρύσουν νέα σύγκλητο στην Κωνσταντινούπολη. Συνέδεσε το δικαίωμα προμήθειας δωρεάν άρτου με την οικοδόμηση νέων κατοικιών. Όσοι έχτιζαν το σπίτι τους στη Νέα Ρώμη δικαιούνταν κουπόνια άρτου, με τα οποία μπορούσαν να προμηθεύονται καθημερινά φρέσκο ψωμί σε διάφορα σημεία και στις δεκατέσσερις συνοικίες της πόλης. Κατασκευάστηκαν σιταποθήκες και υδροδεξαμενές, ώστε να διασφαλιστεί ο εφοδιασμός της πόλης. Το 359 διορίστηκε ένας έπαρχος, στον οποίο ανατέθηκε η φροντίδα της πόλης κατά το πρότυπο της Ρώμης, και όλη η αυτοκρατορική διοίκηση συγκεντρώθηκε στην πρωτεύουσα. Αντιγράφοντας πιστά το ρωμαϊκό δίπτυχο «άρτος και θεάματα» (βλ. Τρίτο Κεφάλαιο), ο Κωνσταντίνος ολοκλήρωσε την κατασκευή του Ιπποδρόμου και συγκρότησε επαγγελματικές ομάδες —τις φατρίες του Ιπποδρόμου ή δήμους— αναθέτοντάς τους τη διοργάνωση της δημόσιας ψυχαγωγίας και των δημοφιλών θεαμάτων των αρχαίων χρόνων.

Από το 330 μέχρι τον θάνατό του, το 337, ο Κωνσταντίνος συνέχισε να εκστρατεύει εναντίον εχθρικών δυνάμεων στην Ανατολή. Προτιμούσε τις συνεχείς μετακινήσεις από ανάκτορο σε ανάκτορο, αντί της μόνιμης παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την

αρχική νίκη του στη Ρώμη επέστρεψε μία φορά μόνο στην παλιά πρωτεύουσα για να γιορτάσει τη δέκατη επέτειο της ανακήρυξής του σε αυτοκράτορα (315), εγκαινιάζοντας την Κωνσταντίνειο βασιλική και την αψίδα που δεσπόζει ακόμα στον Φόρο. Η νέα πρωτεύουσα αναπτύχθηκε σε βάρος της Παλαιάς Ρώμης αλλά και σε βάρος άλλων πόλεων που είχαν αποτελέσει στο παρελθόν τόπους αυτοκρατορικής κατοικίας, όπως οι Τρεβήροι, η Νικομήδεια — η ευνοούμενη πόλη του Διοκλητιανού—, το Σίρμιο στον Δούναβη ή η Αντιόχεια, στα σημερινά σύνορα μεταξύ Τουρκίας και Συρίας. Παρόλο που αρκετές οικογένειες συγκλητικών παρέμειναν στη Δύση, η Κωνσταντινούπολη προσείλκυε χειροτέχνες, αρχιτέκτονες, εμπόρους και τυχοδιώκτες, ενώ η νεοσύστατη Αυλή χρειαζόταν μορφωμένους άνδρες για να απαγγέλλουν τα εγκώμια στους νεοφώτιστους χριστιανούς αυτοκράτορες και να επανδρώνουν τη διοίκηση. Καθώς δεν υπήρχε παραδοσιακή κάστα που να βασίζεται στην πολυτίμητη οικογενειακή γενεαλογία σύμφωνα με το ρωμαϊκό πρότυπο, η Κωνσταντινούπολη ήταν κατάλληλη για την ανάπτυξη των ταλέντων. Όσοι πήγαιναν στην πόλη και κατάφερναν να αναδειχθούν προάγονταν πολύ γρήγορα. Η κοινωνική αυτή κινητικότητα αποδεικνύει ότι η πόλη βίωνε έναν λιγότερο ευδιάκριτο διαχωρισμό μεταξύ αριστοκρατών και πληβείων, παρότι οι τυχάρπαστοι αποτελούσαν πάντα αντικείμενο χλευασμού, ενώ δεν έπαψαν να ξυλοφορτώνουν τους δούλους.

Ο χαρακτήρας και ο βαθμός της αφοσίωσης του Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό είναι αμφιλεγόμενοι. Ο βιογράφος του, ο Ευσέβιος (επίσκοπος Καισαρείας της Παλαιστίνης, 313 - περ. 340), υπερτονίζει τη χριστιανική πίστη του αυτοκράτορα, ενώ εξωεκκλησιαστικοί ιστορικοί επισημαίνουν την πίστη του στον Ανίκητο Ήλιο, τον Sol Invictus, λατρεία την οποία ασπαζόταν και ο πατέρας του. Στα τέλη του 5ου αιώνα, ο Ζώσιμος κατηγορεί τον Κωνσταντίνο για όλα τα δεινά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ισχυριζόμενος πως εγκατέλειψε την προγονική θρησκεία του —τους παγανιστικούς θεούς—, επειδή «βρέθηκε κάποιος Αιγύπτιος [...] και τον διαβεβαίωσε ότι το χριστιανικό δόγμα μπορεί να απαλείψει οποιαδήποτε εσφαλμένη πράξη [...]».³ Ο ιστορικός εξηγεί τους λόγους για τους οποίους ο αυ-

3. *Νέα Ιστορία*, 2.29.3, σελ. 79 (βλ. σημ. 2, σελ. χχ) (Σ.τ.Ε.).

τοκράτορας ένωθε ενοχές: ο Κωνσταντίνος είχε σκοτώσει τον γιο του Κρίσπο, επειδή υποψιάστηκε πως διατηρούσε παράνομες ερωτικές σχέσεις με την αυτοκράτειρα Φάυστα, τη μητριά του. Λίγο αργότερα, σκότωσε και τη Φάυστα κλείνοντάς τη μέσα σε ένα υπερθερμασμένο λουτρό. Τελικά βαφτίστηκε χριστιανός λίγο πριν πεθάνει. Η τακτική αυτή ήταν αρκετά συνηθισμένη, καθώς οι χριστιανοί ήθελαν να αποφύγουν την αμαρτία μετά το βάπτισμα, και ανέβαλλαν την τελετή μέχρι την έσχατη δυνατή στιγμή.

Οι διαφορετικές εκδοχές του περιστατικού με το όραμα του Σταυρού πριν από τη μάχη στη Μουλβία Γέφυρα, το οποίο οι χριστιανοί συγγραφείς θα προβάλλουν αργότερα ως στιγμή του προσηλυτισμού του, φανερώνουν τη μυθική διάσταση αυτής της ιστορίας. Στη Ρώμη, ωστόσο, τον χειμώνα του 312/313, ο Κωνσταντίνος διέταξε τον διοικητή της Καρχηδόνας να επιστρέψει στον τοπικό επίσκοπο τα περιουσιακά στοιχεία των χριστιανών που είχαν δημευθεί στον τελευταίο διωγμό και να τους αποζημιώσει σε περίπτωση που τα αντικείμενα είχαν πουληθεί ή σταλεί στην κάμινο. Η ενέργεια αυτή υποδηλώνει μια μεταστροφή από την πρότερη αυτοκρατορική αντίληψη, που αντιμετώπιζε τον χριστιανισμό ως δύναμη ικανή να διαφθείρει τη στρατιωτική ισχύ και να προκαλέσει αποποίηση του οφειλόμενου σεβασμού στους αρχαίους θεούς και τους αυτοκράτορες.

Ενώ ο Κωνσταντίνος υποστήριζε τους επικεφαλής των χριστιανών και χρηματοδοτούσε την ανέγερση χριστιανικών ναών, οι γιοι του επέτρεψαν την οικοδόμηση ενός ναού αφιερωμένου στη λατρεία της αυτοκρατορικής οικογένειας στην Ιταλία, με ιερείς που είχαν ως αποκλειστικό προορισμό να θυσιάζουν σύμφωνα με την παλαιά παγανιστική παράδοση. Αγάλματα φαίνεται πως αποσπάστηκαν βίαια από ορισμένους ναούς, ενώ πολύτιμα μέταλλα αφαιρέθηκαν από τις πόρτες και τις οροφές τους. Βαθμιαία, το θυσιαστικό στοιχείο της παγανιστικής λατρείας περιορίστηκε· η θανάτωση των ζώων άρχισε να αντικαθίσταται από αναίμακτη θυσία, προσφορά στον χριστιανικό Θεό. Κι επειδή αρκετοί παγανιστές φιλόσοφοι είχαν ήδη τονίσει την ανάγκη για πνευματική ερμηνεία της «θυσίας», η στροφή αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά χριστιανική πρακτική. Μαρτυρεί, εντούτοις, τη βαθμιαία υποχώρηση της θυσίας των ζώων, της κύριας πρακτικής που επικρατούσε στην παγανιστική λατρεία.

Έτσι, είτε ασπάστηκε τον χριστιανισμό μετά το όραμα, το 312, είτε όταν κατάλαβε ότι πεθαίνει, το 337, ο Κωνσταντίνος υπήρξε σε όλο τον ενήλικο βίο του προστάτης των χριστιανών. Υποστήριξε τις κοινότητες που είχαν υποστεί διωγμούς στο παρελθόν, προίκισε τις νεόκτιστες εκκλησίες τους με λειτουργικά σκεύη που είχαν φτιαχτεί από πολύτιμα μέταλλα και πετράδια, και προσπάθησε να τους βοηθήσει να ορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την πίστη τους.

Δεν ξέρουμε πόσα ακριβώς θρησκευτικά κτίσματα οικοδομήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη επί Κωνσταντίνου. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων, στον οποίο προσαρτήθηκε το αυτοκρατορικό μαυσωλείο, ο καθεδρικός ναός της Αγίας Ειρήνης και εκκλησίες αφιερωμένες στη λατρεία των δύο τοπικών μαρτύρων, του Μώκιου και του Ακάκιου, σχεδιάστηκαν πιθανότατα εκείνη την περίοδο. Έξω από τα τείχη, ο Κωνσταντίνος έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στις τοποθεσίες που ήταν συνδεδεμένες με τη ζωή του Χριστού στη γη, και γι' αυτό έστειλε τη μητέρα του Ελένη στους Αγίους Τόπους το 326. Στο πρώτο αυτό αυτοκρατορικό προσκύνημα, η Ελένη ανήγειρε δύο εκκλησίες: μία στη Βηθλέεμ, πάνω από τη φάτνη όπου γεννήθηκε ο Χριστός, και μία στην Ιερουσαλήμ, πάνω από τον τάφο του Χριστού στον Γολγοθά. Επίσης, μοίρασε χρήματα στα στρατεύματα, ενέργεια που αποτελούσε ενδεχομένως τον αρχικό σκοπό του ταξιδιού της. Το παράδειγμα της Ελένης καθιέρωσε το ιερό προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, το οποίο διευκολύνθηκε με την οικοδόμηση ξενώνων και νοσοκομείων. Το 335 ο Κωνσταντίνος, ακολουθώντας τα βήματα της μητέρας του, αφιέρωσε έναν ακόμα ναό στον Σωτήρα και συμμετείχε σε μία Σύνοδο στην Ιερουσαλήμ προτού επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη για τον εορτασμό της δέκατης τρίτης επετείου της βασιλείας του.

Αποκλίνοντας, ωστόσο, με τρόπο καθοριστικό από τη ρωμαϊκή παράδοση της αποτέφρωσης των αυτοκρατόρων, ο Κωνσταντίνος θέλησε να ενταφιαστεί, σύμφωνα με το χριστιανικό τελετουργικό, στο μαυσωλείο που είχε κατασκευαστεί για να στεγάσει τα λείψανα των Δώδεκα Αποστόλων. Ο αυτοκράτορας επιθυμούσε η τελευταία κατοικία του να βρίσκεται ανάμεσα στους εκλεκτούς μαθητές του Χριστού. Ο Ευσέβιος τον χαρακτηρίζει αντάξιο των Μαθητών και του αποδίδει τον τίτλο του Δέκατου Τρίτου Αποστόλου, παρόλο που η

προσωπική άποψη του αυτοκράτορα υποδηλώνει πως θεωρούσε τον εαυτό του ανώτερο αυτών. Ο γιος του Κωνσταντίνου, Κωνστάντιος Β΄, ολοκλήρωσε τον ναό των Αγίων Αποστόλων και ανακόμισε το 356/357 τα ιερά λείψανα που εικαζόταν ότι ανήκαν στους αγίους Τιμόθεο, Λουκά και Ανδρέα. Οι μεταγενέστεροι αυτοκράτορες συγκέντρωσαν μια εντυπωσιακή συλλογή από ιερά κειμήλια: η Εσθήτα, η Ζώνη και το Σάβανο της Παρθένου, που τοποθετήθηκαν στον ναό της στις Βλαχέρνες, απέκτησαν εξέχουσα σημασία. Οι αυτοκράτορες επισκέπτονταν μια φορά τον χρόνο τα κειμήλια και το μωσολαίο, θυμιάτιζαν τους τάφους, άναβαν κεριά και προσεύχονταν για τους προκατόχους τους. Τέτοιου είδους τελετές εδραίωναν την αντίληψη για μια αδιάρρηκτη συνέχεια χριστιανών ηγεμόνων που εγκαθίδρυσε ο Κωνσταντίνος Α΄.

Με ένα σύστημα ονοματοδοσίας που επικράτησε στο Βυζάντιο περιπλέκοντας την ιστορία του, το όνομα Κωνσταντίνος δόθηκε σε πολλούς —έντεκα στο σύνολο— μεταγενέστερους αυτοκράτορες. Ήταν συνήθεια το πρωτότοκο αγόρι να παίρνει το όνομα του παππού του από την πατρική γενιά, κι έτσι προέκυψαν ορισμένοι από αυτούς τους Κωνσταντίνους. Άλλοι ανακηρύχτηκαν αυτοκράτορες με το όνομα Νέος Κωνσταντίνος, για να τονίσουν προφανώς πως ήταν ισάξιοι με τον ιδρυτή του Βυζαντίου, ή προσέθεταν το Κωνσταντίνος στο όνομά τους, όπως ο Ηράκλειος-Κωνσταντίνος στις αρχές του 7ου αιώνα. Εκτός από τους έντεκα Κωνσταντίνους, υπάρχουν και δέκα αυτοκράτορες με το όνομα Μιχαήλ, οκτώ με το όνομα Ιωάννης και έξι Λέοντες. Είναι όλοι καταχωρισμένοι με χρονολογική σειρά στο τέλος του βιβλίου, σε μια προσπάθεια διάκρισής τους σύμφωνα με την περίοδο κατά την οποία βασίλεψαν. Κανείς, πάντως, δεν κατάφερε να απειλήσει την ακλόνητη θέση του πρώτου Κωνσταντίνου.

Σταδιακά, η λατρεία του σπουδαίου αυτού αυτοκράτορα και της ευσεβούς μητέρας του Ελένης εξελίχθηκε στο πρότυπο της χριστιανικής βασιλείας. Οι μυθικές εξιστορήσεις της αφοσίωσης του Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό απάλειψαν τον φόνο του γιου του και της δεύτερης γυναίκας του, αλλά και τις σκοτεινές καταβολές της μητέρας του. Το νέο πρόσωπο του Κωνσταντίνου και της Ελένης αναφάνηκε το 451 στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, όταν ο αυτοκράτορας Μαρκιανός και η γυναίκα του Πουλχερία ανακηρύχτηκαν «Νέος

Κωνσταντίνος και Νέα Ελένη».⁴ Ο Μαρκιανός συγκρίθηκε επίσης με τον Παύλο και τον Δαβίδ, ενώ η Πουλχερία λέγεται πως επέδειξε την πίστη και τον ζήλο της Ελένης. Οι αυλικοί και οι κοσμικοί αξιωματούχοι του 5ου αιώνα, που δόξασαν τους δεσπότες τους κατ' αυτό τον τρόπο, αντιλαμβάνονταν ασφαλώς τη σημασία που είχε η συγκεκριμένη αποθέωση των ηγεμόνων τους. Με την ενέργεια αυτή συνέβαλαν επίσης στον μετασχηματισμό του Κωνσταντίνου και της μητέρας του Ελένης σε αγίους της χριστιανικής Εκκλησίας, όπως και εμφανίζονται στις μεταγενέστερες μεσαιωνικές ιστορίες και τοιχογραφίες, όπου πολύ συχνά απεικονίζονται εκατέρωθεν του Τίμιου Σταυρού.

4. *The Acts of the Council of Chalcedon*, εισ. - μτφρ. - σημ. Richard Price και Michael Gaddis, 3 τόμοι, Λίβερπουλ, 2005, τόμ. 2, σελ. 240.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, Η ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣΥΝΗΣ

Και συ δε ω πόλις βασίλεια, πόλις περιοχής, πόλις του βασιλέως του μεγάλου [...] βασιλῆς μεν των βασιλίδων πόλεων, ἄσμα δε ασμάτων και λαμπρότης λαμπροτήτων [...]¹

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, αρχές 13ου αι.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ της Κωνσταντινούπολης σφραγίστηκε από μια σοβαρή κρίση που ανέκυψε περίπου σαράντα χρόνια μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Α΄, όταν οι Γότθοι κατατρόπωσαν τις ρωμαϊκές δυνάμεις στη μάχη της Αδριανούπολης στις 9 Αυγούστου 378. Ο αυτοκράτορας Ουάλης (364-378) εξεστράτευσε με μεγάλο αριθμό στρατευμάτων για να αναχαιτίσει τους βάρβαρους εισβολείς χωρίς να περιμένει ενισχύσεις από τη Δύση. Σκοτώθηκε στη μάχη μαζί με τους πιο έμπειρους διοικητές της Ανατολής, και η πολιτική τάξη αποκεφαλίστηκε. Μόνο δύο στρατηγοί κατάφεραν να επιζήσουν και να μεταφέρουν την είδηση της πανωλεθρίας στον νεαρό αυτοκράτορα της Δύσης Γρατιανό (375-383), τη στιγμή που οι Γότθοι ρήμαζαν το αυτοκρατορικό έδαφος φτάνοντας μέχρι τα τείχη της πόλης του Κωνσταντίνου.

Ως αντίδραση σε αυτή τη συμφορά, η αυτοκρατορία επιστράτευσε την παραδοσιακή τέχνη της διπλωματίας της, ενώ οι Βυζαντινοί

1. Niketas Choniatis, *The City of Constantinople, Annales of Niketas Choniatis*, μτφρ. Η. Magoulias, Ντητρώιτ, 1984, σελ. 325 [*Χρονική διήγησις*, <http://www.phys.uoa.gr/~nektar/history/tributes/byzantine-historians/nicetas-choniates-historia.htm> (Σ.τ.Μ.)].

οχυρώθηκαν πίσω από τα τείχη τους. Ο Γρατιανός, που ήταν πλέον ο μόνος εναπομείνας αυτοκράτορας, απηύθυνε έκκληση στον Θεοδόσιο, ο οποίος είχε σταματήσει τη στρατιωτική σταδιοδρομία και ζούσε στα κτήματά του στην άλλη άκρη της Μεσογείου, στην Ισπανία. Αρχικά, η διαπραγμάτευση αυτή αφορούσε τον διορισμό του Θεοδοσίου στη θέση του στρατιωτικού διοικητή της Ανατολής. Καθώς όμως ο Ουάλης δεν είχε διάδοχο και η διαιρεμένη αυτοκρατορία χρειαζόταν δύο αυτοκράτορες να δρουν από κοινού, ο Θεοδόσιος θα πρέπει να κατάλαβε τη βαθύτερη σημασία της πρόσκλησης. Συμφώνησε να τεθεί επικεφαλής του στρατού στα Βαλκάνια, και αργότερα τα στρατεύματα τον ανακήρυξαν αυτοκράτορα. Έπειτα από πολλές εκστρατείες κατά των Γότθων, σύναψε ειρήνη με τους εισβολείς και τον Νοέμβριο του 380 μπήκε στην Κωνσταντινούπολη, την οποία έβλεπε για πρώτη φορά, τελώντας θρίαμβο. Μετά τη διετή περίοδο της μεσοβασιλείας, η Νέα Ρώμη απέκτησε καινούργιο ηγεμόνα. Το μέλλον της είχε διασφαλιστεί.

Ο Θεοδόσιος Α΄ (379-395) ήταν αυστηρός χριστιανός. Συγκάλεσε Σύνοδο με σκοπό να καταδικάσει την αρειανική θεολογία το 381 και εξέδωσε νόμους για να απαγορεύσει τη δημόσια διεξαγωγή παγανιστικών τελετών. Άφησε το σημάδι του στην πόλη του Κωνσταντίνου με τον πιο παραδοσιακό τρόπο. Κατασκεύασε έναν καινούργιο Φόρο, τον οποίο και διακόσμησε με το άγαλμά του, που τοποθετήθηκε πάνω σε έναν κίονα, και με έναν μνημειακό ανεμοδείκτη που χρησίμευε ως δημόσιο ρολόι, κατά το πρότυπο του Πύργου των Ανέμων στην Αθήνα (Ωρολόγιον του Ανδρόνικου Κυρρήστου). Στον κεντρικό διάδρομο του Ιπποδρόμου, γύρω από τον οποίο διεζάγονταν οι αρματοδρομίες, τοποθέτησε τον αιγυπτιακό οβελίσκο από το Καρνάκ, στον οποίο μνημονεύεται μια αιγυπτιακή νίκη του 1440 π.Χ. στην αρχαιότερη και ξεχασμένη σήμερα θρησκεία και γλώσσα της ανατολικής Μεσογείου. Ο οβελίσκος έγινε ένα ακόμα σύμβολο του στρατιωτικού θρίαμβου. Στη βάση του μνημείου απεικονίζεται ο Θεοδόσιος να παρακολουθεί τους αγώνες πλαισιωμένος από τους αυλικούς του, μαζί με χορεύτριες και μουσικούς, και μια σειρά από βαρβάρους που αποδίδουν δώρα και τιμές στον ηγεμόνα (εικ. 6). Στη βόρεια πλευρά, ανάγλυφες παραστάσεις απεικονίζουν την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση ενός τόσο ογκώδους μονόλιθου,

μαζί με εγχάρακτες επιγραφές στα ελληνικά και τα λατινικά. Κι ενώ, πολύ συχνά, κτήρια κατέρρεαν και αγάλματα έπεφταν από τα βάθρα τους εξαιτίας ισχυρών σεισμών, ο οβελίσκος παραμένει εκεί όπου τον τοποθέτησαν οι μηχανικοί το 390, πάνω στα στηρίγματα, στις τέσσερις γωνίες της βάσης του.

Χάρη στη νεοσύστατη δυναστεία που ίδρυσε ο Θεοδόσιος, ο ρωμαϊκός κόσμος μεταμορφώθηκε. Πριν τον θάνατό του το 395, ο αυτοκράτορας μοίρασε την αυτοκρατορία στους δυο γιους του. Ο Ονώριος έγινε αυτοκράτορας της Δύσης, και ο Αρκάδιος της Ανατολής. Στις αρχές του 5ου αιώνα, το δυτικό τμήμα υπέκυψε στη διαρκώς ογκούμενη πίεση που ασκούσαν μη ρωμαϊκές δυνάμεις όπως οι Γότθοι, οι Ούννοι, οι Βάνδαλοι και οι Φράγκοι, οι οποίοι κατοχύρωσαν βαθμιαία τη βαρβαρική κυριαρχία σε διάφορες περιοχές. Η Ρώμη λεηλατήθηκε δύο φορές, το 410 και το 455, και ο τελευταίος ρωμαίος αυτοκράτορας της Δύσης καθαιρέθηκε το 476, αφήνοντας τον έλεγχο της Ιταλίας σε έναν κατά το ήμισυ ρωμαίο στρατηγό, τον Στηλίχωνα. Η Νέα Ρώμη αναπτύχθηκε και ευημέρησε σε βάρος της Παλαιάς Ρώμης, διαδικασία που ενισχύθηκε από την πρωτοβουλία των αυτοκρατόρων της Ανατολής να δωροδοκούν τα βαρβαρικά στρατεύματα παρακινώντας τα να κινηθούν δυτικά, αφήνοντας ανεύχλητη την Ανατολή. Μέσα από αυτή τη μακροχρόνια ζύμωση, ο ρωμαϊκός κόσμος μετασχηματίστηκε σε αυτό που αποκαλούμε σήμερα Βυζάντιο (βλ. Τρίτο Κεφάλαιο).

Η Κωνσταντινούπολη αναπτύχθηκε με τόσο γρήγορο ρυθμό, που το 412 ανεγέρθηκαν νέα τείχη, σε απόσταση ενάμισι χιλιομέτρου δυτικά της οχύρωσης του Κωνσταντίνου. Έναν χρόνο αργότερα ολοκληρώθηκε η νέα τεράστια τριπλή γραμμή τειχών μήκους έξι χιλιομέτρων, που εντυπωσιάζει ακόμα τον σύγχρονο επισκέπτη. Με ένα εσωτερικό τείχος ύψους 11 μέτρων και διατεταγμένους πύργους ανά 70-75 μέτρα, ένα χαμηλότερο εξωτερικό τείχος επίσης εξοπλισμένο με πύργους και μια βαθιά τάφρο, η οχύρωση αυτή επρόκειτο να προστατεύσει την πόλη από όλες τις επιδρομές μέχρι το 1204. Επιπλέον, κατασκευάστηκαν θαλάσσια τείχη κατά μήκος του Κεράτιου και της Θάλασσας του Μαρμαρά. Το περιτειχισμένο έδαφος αύξησε έτσι την έκταση της πόλης γύρω στα πέντε τετραγωνικά χιλιόμετρα και περιέλαβε τα παλιά κοιμητήρια, όπου οι χτίστες διη-

γούνταν τρομακτικές ιστορίες για σκαμμένους τάφους και ανεύρεση ταφικών αγαλμάτων και οστών. Μεγάλο τμήμα της περιοχής αυτής προοριζόταν για καλλιέργεια: αμπελώνες, οπωρώνες και λαχανόκηποι εκτεινόταν ακόμα και έξω από τα τείχη. Επί Αναστάσιου Α' (491-518) κατασκευάστηκαν τα Μακρά Τείχη μεταξύ της Σηλυβρίας στη Θάλασσα του Μαρμαρά και της Μαύρης Θάλασσας, ένας εξωτερικός δακτύλιος που εκτεινόταν σε απόσταση 45 χιλιομέτρων και περιέβαλλε την οχύρωση της Κωνσταντινούπολης. Σύγχρονοι ιστορικοί τείνουν να εντοπίσουν στα τείχη αυτά ένα σημάδι αδυναμίας, αφού, από τη στιγμή που οι εισβολείς θα έφταναν στα Μακρά Τείχη, θα βρίσκονταν μόνο 65 χιλιόμετρα δυτικά της πρωτεύουσας.

Όλοι οι αυτοκράτορες προσέθεταν στην πόλη τα μνημεία τους, όπως τιμητικούς κίονες, ενίσχυαν τις αγορές και τα λιμάνια, οικοδομούσαν εκκλησίες και μοναστήρια, και επέκτειναν τα αυτοκρατορικά ανάκτορα. Τον 4ο αιώνα, το όνομα του Ουάλεντος συνδέεται με την κατασκευή ενός σημαντικού υδραγωγείου που μετέφερε πόσιμο νερό από τη Βιζύη της Θράκης, μια απόσταση 120 χιλιομέτρων σε ευθεία γραμμή (εικ. 5). Παράλληλα με το τεράστιο αυτό υπέργειο μηχανικό σχέδιο υδροδότησης που σώζεται σήμερα στην παλιά πόλη, ένα σύνθετο, υπόγειο αποχετευτικό σύστημα διοχέτευε τα απόβλητα έξω από την πόλη. Το νερό χρησιμοποιούνταν τόσο για δημόσια όσο και για ιδιωτικά λουτρά και κρήνες, και αποθηκευόταν σε τεράστιες δεξαμενές που ήταν επενδεδυμένες με τσιμέντο ανθεκτικό στο νερό. Μία από τις μεγαλύτερες ανοιχτές υδροδεξαμενές για τη συλλογή όμβριων υδάτων κατασκευάστηκε το 421 στην άρτι τότε περιτειχισμένη περιοχή της Κωνσταντινούπολης, πιθανώς από τον έπαρχο της πόλης Αέτιο, με χωρητικότητα περίπου 300.000 κυβικών μέτρων. Ο Ιουστινιανός προσέθεσε μια σκεπαστή υδροδεξαμενή δυτικά της Αγίας Σοφίας (βασιλική κινστέρνα), με 336 κολόνες, ορισμένες εκ των οποίων στήθηκαν πάνω σε μονόλιθους αρχαίων γλυπτών, όπως ένα κολοσσιαίο κεφάλι Μέδουσας. Η χωρητικότητά της ήταν περίπου 78.000 κυβικά μέτρα. Η επίσκεψη στο σπηλαιώδες αυτό μνημείο, υποστηριζόμενη από την κατάλληλη εκδήλωση «Ήχος και Φως», αποτελεί ένα από τα σύγχρονα τουριστικά αξιοθέατα της Πόλης. Παράλληλα, μας μεταφέρει μια πραγματική αίσθηση της δυνατότητας που είχε η πόλη να αντέχει σε πολιορκίες.

Με την απaráμιλλη οχύρωσή της και την ανεπτυγμένη δυνατότητα αποθήκευσης σιτηρών και νερού, η Κωνσταντινούπολη απέκρουσε πολυάριθμες επιδρομές, με κυριότερη τη συνδυασμένη επίθεση αβαρικών, σλαβικών και περσικών δυνάμεων το 626, και αντιστάθηκε σε αρκετές κρίσιμες πολιορκίες. Η επιδρομή του 626 ήταν σύντομη αλλά πολύ επικίνδυνη, επειδή ο αυτοκράτορας Ηράκλειος (610-641) απουσίαζε από την πόλη. Είχε εκστρατεύσει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Ανατολή, αφήνοντας την Κωνσταντινούπολη στην ηγεσία του πατριάρχη Σέργιου και του στρατηγού Βώνου. Οι Άβαροι και οι Σλάβοι απέκλεισαν την πόλη από την ξηρά και έκοψαν την παροχή νερού καταστρέφοντας το υδραγωγείο, ενώ οι Πέρσες έφτασαν στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Ο Βώνος διέταξε τις ναυτικές δυνάμεις να εμποδίσουν τους Σλάβους να μεταφέρουν με πλοία τους Πέρσες στην απέναντι όχθη του Βοσπόρου, διαπραγματεύτηκε με τον Χαγάνο, τον αρχηγό των Αβάρων, και επιχείρησε επιδρομές εναντίον των πολιορκητών. Εν τω μεταξύ, ο πατριάρχης οργάνωσε λιτανεία γύρω από τα τείχη της πόλης, στην οποία συμμετείχε όλος ο άμαχος πληθυσμός κρατώντας στα χέρια εικόνες του Χριστού και ψάλλοντας τον Ακάθιστο Ύμνο, ο οποίος επικαλείται τη βοήθεια της Θεοτόκου. Όταν οι Άβαροι έστησαν πολιορκητικές μηχανές και άρχισαν να βάλουν τα τείχη, αυτόπτες μάρτυρες ισχυρίστηκαν πως είδαν μια γυναίκα να προπορεύεται της άμυνας, και θεώρησαν πως ήταν η ίδια η Παρθένος. Η επιβίωση της Κωνσταντινούπολης στις τρομακτικά αντίξοες αυτές συνθήκες προϋπέθετε ενδεχομένως την επέμβαση υπερφυσικών δυνάμεων. Αναπόφευκτα αυτές αναγορεύτηκαν σε κύριο χαρακτηριστικό της πόλης που αξίωνε ήδη την ονομασία Θεοτοκούπολις, πόλη της Θεοτόκου, τα ιερά κειμήλια της οποίας την προστάτευαν.

Μετά το 626, οι Άραβες επιχείρησαν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη σκοπεύοντας να την κάνουν πρωτεύουσά τους. Αρκετές πολιορκίες του 7ου αιώνα απέτυχαν. Επί Αναστάσιου Β' (713-715), οι Βυζαντινοί έμαθαν ότι οι Άραβες ετοίμαζαν εκτεταμένη επίθεση, και ο αυτοκράτορας διέταξε τις οικογένειες που δεν είχαν αρκετά τρόφιμα για τριετή αυτοσυντήρηση να εγκαταλείψουν την πόλη, αναμφισβήτητο σημάδι προετοιμασίας για μακρά πολιορκία. Λίγο προτού οι αραβικές δυνάμεις καταφτάσουν (δύο σώματα χερσαία και

το ναυτικό) την άνοιξη του 717, ο Λέων Γ' στέφθηκε αυτοκράτορας. Χρησιμοποίησε τον ίδιο συνδυασμό διπλωματικής και στρατιωτικής στρατηγικής, πείθοντας τους Χαζάρους να καταδιώξουν τους Άραβες από τα μετόπισθεν και στρέφοντας το περιβόητο «υγρό πυρ» κατά του στόλου τους. Ύστερα από έναν εξαιρετικά κρύο χειμώνα, οι πολιορκητές, αφού αναγκάστηκαν να τραφούν με τις καμήλες τους, ξανάρχισαν τις επιδρομές. Όμως, το επόμενο καλοκαίρι έλαβαν διαταγή να αποσυρθούν και υπέστησαν επιπλέον ήττες κατά την οπισθοχώρησή τους. Η νίκη του 718 εορταζόταν στο Βυζάντιο με Θεία Λειτουργία που τελούνταν κάθε χρόνο στις 15 Αυγούστου, ημερομηνία που εορταζόταν και η Κοίμησις της Θεοτόκου. Κι ενώ η Εκκλησία απέδωσε την επιβίωση της πόλης στην προστάτιδα δύναμη της Παρθένου, ο Λέων Γ' πήρε πίστωση χρόνου για την οργάνωση της άμυνας.

Όσο ο αραβικός κόσμος ήταν απασχολημένος με εσωτερικές διαμάχες, η Κωνσταντινούπολη αντιμετώπισε τη σοβαρή απειλή των Βουλγάρων, οι οποίοι αποπειράθηκαν να την κατακτήσουν στις αρχές του 9ου αιώνα και ξανά τη δεκαετία του 920. Όμως, επειδή ήταν δύσκολο να συντηρήσουν τις μεγάλες γραμμές ανεφοδιασμού, οι Βούλγαροι δεν κατάφεραν να σχεδιάσουν μακρά πολιορκία και αναγκάστηκαν να αποσυρθούν μερικές εβδομάδες μετά. Αργότερα ήταν η σειρά των Ρώσων να πλεύσουν στη Μαύρη Θάλασσα και να επιτεθούν στην πόλη το 860, το 941 και το 1043. Η Κωνσταντινούπολη απέκρουσε με επιτυχία όλες τις επιθέσεις. Στις αρχές του 13ου αιώνα, ωστόσο, κατά την πολιορκία του 1204, οι λατίνοι Σταυροφόροι κατάφεραν τελικά να σπάσουν την οχύρωση —περνώντας από τον Κέρατιο—, στηριζόμενοι όχι τόσο στη στρατιωτική ισχύ τους αλλά, πολύ περισσότερο, στη δολιότητα, στην πανουργία και στις εσωτερικές αδυναμίες των πολιορκουμένων (βλ. Εικοστό Τέταρτο Κεφάλαιο). Παρά την ολέθρια λεηλασία και τη λατινική κατοχή της Κωνσταντινούπολης, που διήρκεσε πενήντα επτά χρόνια, η πόλη επανέκτησε τον βυζαντινό χαρακτήρα της και μέρος της προηγούμενης δόξας της κατά την περίοδο 1261-1453. Τελικά, τον Μάιο του 1453 οι οχυρώσεις του 5ου αιώνα δεν μπόρεσαν να ανταγωνιστούν την πυρίτιδα και το πυροβολικό των Τούρκων.

Καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας της Κωνσταντινούπολης, ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε αλλά και μειώθηκε ση-

μαντικά εξαιτίας διάφορων πιέσεων. Χάρη στη διαρκή αύξηση από τον 4ο αιώνα και μετά, ο αριθμός των κατοίκων έφτασε περίπου το μισό εκατομμύριο επί Ιουστινιανού Α' (527-565). Παρά το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις του πληθυσμικού μεγέθους είναι υποθετικές, ο αριθμός των 500.000 υπολογίζεται βάσει της χωρητικότητας του στόλου που μετέφερε σιτηρά, προμηθεύοντας την πρωτεύουσα με το βασικότερο είδος διατροφής, αλλά και σύμφωνα με τη διοικητική και οικοδομική δράση εντός των τειχών. Με τη δυνατότητά της να προσελκύει νέους κατοίκους, η Νέα Ρώμη έγινε μακράν η πολυπληθέστερη πόλη του κόσμου της ύστερης αρχαιότητας, ενώ η Παλαιά Ρώμη παρήκμαζε. Όμως το 541, ένα ξέσπασμα βουβωνικής πανώλης έπληξε ολόκληρη την αυτοκρατορία και άφησε πίσω της αμέτρητους νεκρούς, καθώς μεταδιδόταν από περιοχή σε περιοχή με τα μολυσμένα ποντίκια που κρύβονταν στα πλοία και σε όσα εμπορεύματα μεταφέρονταν διά ξηράς. Όταν ο ιστορικός Προκόπιος επιχείρησε να περιγράψει τη φρίκη που έζησε από κοντά, αναπαρήγαγε ουσιαστικά την περίφημη περιγραφή του λοιμού του 5ου αιώνα π.Χ., όπως τον ιστόρησε ο Θουκυδίδης. Ο Προκόπιος εμπλούτισε το αρχαίο πρωτότυπο κείμενο με τις δικές του παρατηρήσεις, περιγράφοντας πως οι ζωντανοί δεν επαρκούσαν για να θάψουν τους νεκρούς, τους οποίους πετούσαν από τα τείχη ή τους έριχναν μέσα στις δεξαμενές. Ο πληθυσμός θα πρέπει να μειώθηκε σημαντικά όχι μόνο το 541/542 αλλά και με τα επανειλημμένα ξεσπάσματα της επιδημίας κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα. Παράλληλα με αυτή την ακατανόητη αιτία θανάτου, μια σειρά σεισμών έπληξαν την πόλη, προξενώντας ακόμα περισσότερο τρόμο, καταστροφή και θάνατο. Το 740, ένας ισχυρός σεισμός ισοπέδωσε τον ναό της Αγίας Ειρήνης, ενώ πολλά κτήρια κατέρρευσαν, μειώνοντας ακόμα περισσότερο τον πληθυσμό.

Ο Κωνσταντίνος Ε' (741-775) ανέτρεψε την πορεία της ερείπωσης με ένα εντατικό σχέδιο ανοικοδόμησης, ξεκινώντας από την Αγία Ειρήνη, η οποία, μετά την αναστήλωσή της, έγινε ακόμα πιο εντυπωσιακή. Πολύ σημαντική επίσης για την αναβίωση της πόλης ήταν η υποχρεωτική μετανάστευση εργατών που οργανώθηκε το 766 για να επισκευαστεί το μεγάλο υδραγωγείο που είχε καταστραφεί στην πολιορκία του 626. Οι εργάτες στρατολογήθηκαν από τον Πόντο, την Ασία, την Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου και πιθα-

νόν να παρέμειναν στην πόλη και μετά το πέρας των εργασιών. Ο Κωνσταντίνος διέταξε επίσης την επισκευή του ρολογιού που κοσμούσε το Ιερό Παλάτιο, και το 767 έστειλε με μια πρεσβεία δώρο στους Φράγκους ένα Όργανο, φανερώνοντας έτσι το ενδιαφέρον του για τέτοιου είδους μηχανικές συσκευές οι οποίες λειτουργούσαν με υδραυλική δύναμη, όπως οι κρήνες και ο χρυσός διάκοσμος της βυζαντινής Αυλής. Καινούργιοι ναοί, όπως η εκκλησία του Φάρου, που χτίστηκε μέσα στο Ιερό Παλάτιο, απηχούν το φιλόδοξο σχέδιο αναγέννησης, χάρη στο οποίο η πόλη προσείλκυσε νέους κατοίκους και εμπόρους. Με την εσωτερική άνθηση και την αναβίωση των αγορών της, η Κωνσταντινούπολη επανέκτησε σταδιακά την κομβική θέση της στο διεθνές εμπόριο.

Αποτελώντας το κέντρο της αυτοκρατορικής διοίκησης, της διπλωματίας, της αυλικής πατρωνίας και της εκπαίδευσης στην εξειδικευμένη χειροτεχνική δραστηριότητα, η πόλη παρείχε ευκαιρίες τόσο σε ανθρώπους που έρχονταν από τις επαρχίες και από πιο μακρινές περιοχές αναζητώντας εργασία και πάτρωνες, όσο και σε μισθοφόρους και πνευματικούς ταγούς. Στα μέσα του 9ου αιώνα, ένας παλαιστής και δαμαστής αλόγων ονόματι Βασίλειος κατάφερε να αποκτήσει φιλίες στην Αυλή και τελικά να αντικαταστήσει τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' το 867. Ακόμα και όσοι δεν είχαν ιδιαίτερες δυνατότητες, αναζητούσαν απασχόληση στις αρχοντικές κατοικίες και στα μοναστήρια της πόλης. Νεαρές κοπέλες συναγωνίζονταν για εργασία στην Αυλή, όπου πολυάριθμες κυρίες επί των τιμών περιστοίχιζαν την αυτοκράτειρα τραβώντας την προσοχή υποψήφιων συζύγων. Διάφοροι ξένοι, που γίνονταν γνωστοί με προσωπύμια, όπως «ο Ιταλός» ή «ο Σλάβος», ανέρχονταν σε σημαίνουσες θέσεις. Οι στενές σχέσεις με τον Καύκασο εμπλούτισαν αυτή την πολυπολιτισμική κοινωνία, όπου οι στρατιωτικοί έκαναν συχνά επιτυχή καριέρα. Οι αυτοκράτορες Φιλιππικός (711-713) και Ρωμανός Α' (920-944) —ένας ναυτικός διοικητής— ήταν Αρμένιοι, ενώ ο Λέων Γ' (717-741) καταγόταν από μια οικογένεια Σύρων, εποίκων στην Ισαυρία, στη Νότια Μικρά Ασία. Τον 9ο αιώνα πλέον, η Κωνσταντινούπολη ήταν ξανά μια πόλη προικισμένη με επαύλεις και ανάκτορα, που χτίζονταν όχι μόνο από ιδιώτες αλλά και από πατριάρχες, αυτοκρατορικούς αξιωματούχους και διοικητές.